

Hva kjennetegner opplysningstiden som epoke?

Mange idéhistoriskere mener hendelsen som markerer starten på opplysningstiden enten er The Glorious Revolution (1688) eller utgivelsen av Isaac Newtons *Principa* (1687) og at opplysningstidens sluttunkt faller sammen med utbruddet av den franske revolusjonen (1789).¹ Akkurat som alle andre epokebetegnelser er også epoken opplysningstiden laget ved å sortere sammen det som anses som typiske fenomener for et utsnitt av en lengre tidsperiode, slik at det historiske materialet fremstår som mer oversiktlig. Epokebetegnelser er således en konstruksjon, en analyse som ikke nødvendigvis gjenspeiler historien som sådan, de er noe idéhistorikerne i ettertid har laget. Oppgaven her blir å redegjøre for hva som er særegent for opplysningstiden, dens «tidsånd» eller hovedstrømninger. Altså kreves det her at man, ved gjennomlesning av originalverker, anlegger et synkront perspektiv der fokuset er på hvorfor verkene er typiske for sin samtid.

Som vi skal se er også opplysningstiden en epoke som har sine bestemte kjennetegn. Denne oppgavebesvarelsen skal blant annet gjøre rede for hvordan samtidens intellektuelle, opplysningsfilosofene, fikk en interesse for både mennesket og samfunnet. Opplysningsfilosofene mente mennesket var et fritt fornuftsvesen som, om det ble opplyst, ville klare å skape fremskritt på alle livsområder. Målsetningen var å skape den gode samfunnsborger som bidro til felleskapet.

¹ Krefting, Ellen. *Vestens idéhistorie, bind 3, Modernitetens fødsel. 1600–1800*, (Cappelen Damm Akademisk, 2012), 255.

Troen på fornuften – Mennesket i Guds sted.

Et viktig kjennetegn ved opplysningstiden er ideen om at den individuelle fornuften endelig skulle få autonomi, og at enkeltmennesket i sin rolle som samfunnsborger fritt burde få delta i den offentlige undersøkelsen av argumenter og påstander uten å bli offer for sensurorganer, forfølgelse eller tortur på grunn av sine meninger.² Denne troen på fornuftens autonomi gjør at noen idéhistorikere mener at opplysningstiden egentlig startet allerede da René Descartes utga sine verk *Discours de la Méthode* (1637) og *Meditationes* (1641), hvor han vektla den universelle fornuften og den vitenskapelige metoden.³ Descartes gir i begge disse verkene uttrykk for at han hadde en så stor tillitt til fornuften at han mente den ikke trengte å støtte seg på hverken sanseerfaringens vitnesbyrd eller opparbeidede innsikter og kunnskaper fra tidligere generasjoner. Nå burde man ikke plassere Descartes blant opplysningsfilosofene av den grunn, han levde under den vitenskapelige revolusjonen, som var den forutgående epoken. Men det var i kjølvannet av den vitenskapelige revolusjonen at opplysningsfilosofene ble opptatt av å frigjøre menneskeheten fra overtro. Noe som kjennetegner opplysningstiden som epoke er nemlig at den er en reaksjon på den vitenskapelige revolusjonen. I lys av de nye oppdagelsene som var blitt gjort innen naturvitenskapen måtte man spørre seg om hvorvidt det var ønskelig eller ikke at også de store massene av mennesker, som fremdeles hadde en anskuelse av verden som ikke var så forskjellig fra den man hadde i middelalderen, burde bli opplyst og om en bred tilslutning for toleransen som idé var ønskelig.⁴

Descartes er trolig den første som presist klarer å formulere den nyere tids tenkemåte som hadde oppstått i renessansen: at mennesket har oppdaget seg selv som det eneste sikre utgangspunktet for all viten og virksomhet. d'Alembert, en av de store franske opplysningsfilosofene, sa i *Discourse Préliminaire* (1751) om Descartes:

Descartes deared at least to show intelligent minds how to throw off the yoke of scholasticism, of opinion, and authority – in a word, of prejudices and barbarism. And by that revolt whose fruits we are preparing today, he rendered a service to philosophy perhaps more difficult to perform than all those contributed thereafter by his illustrious successors.⁵

² Krefting, *Vestens idéhistorie, bind 3, Modernitetens fødsel. 1600–1800*, 256.

³ Krefting, *Vestens idéhistorie, bind 3, Modernitetens fødsel. 1600–1800*, 255.

⁴ Schmidt, James. «What Enlightenment Project?.» *Political theory* 28.6 (2000): 734-757.

⁵ d'Alembert, Jean-Baptiste le Rond. "Preliminary Discourse." *The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert Collaborative Translation Project*. Translated by Richard N. Schwab and Walter E. Rex. Ann Arbor: Michigan Publishing, University of Michigan Library, 2009.

Det er nemlig som om Descartes ikke oppfatter Gud og mennesket som to personer stilt overfor hverandre, slik som en far som skal oppdra og veilede barnet sitt, eller som en dommer stilt overfor en tiltalt er. Menneskets fornuft eller tenkeevne (den immaterielle substansen, *res cogitans*) som Descartes i sin lære om de to substanser hevder er adskilt fra den materielle virkeligheten (den utstrakte substansen, *res extensa*), er noe bare Gud og mennesket har felles.⁶ Bare Gud og mennesket har det fellestrekk at de har fornuft, den eneste forskjellen er at Gud har denne evnen i ubegrenset forstand, mens mennesket har denne evnen i begrenset forstand.⁷ Man kan derfor si at mennesket er del i Gud istedenfor å bare være et objekt for Gud. Feiltagelser i våre slutninger kommer ifølge Descartes av at vi har en fri vilje til å bruke fornuften riktig.⁸

Troen på den individuelle fornuftens autonomi, som Descartes forsvarer i sine verker, finner vi også igjen hos opplysningsfilosofene. En av de mest sentrale franske opplysningsfilosofene, Nicolas de Condorcet, skrev for eksempel at det: «En dag kommer det øyeblikket der solen bare lyser over frie mennesker som ikke kjenner noen annen herre enn sin egen fornuft.»⁹ Denne iden om at mennesket ved hjelp av sin fornuft kan bli herre over seg selv medførte også at opplysningsfilosofene begynte å sette inn mennesket der Gud tidligere hadde stått som utgangspunkt og mål for sannheten og kunnskapen. Denis Diderot, en annen av de store franske opplysningsfilosofene, gir uttrykk for dette synet på mennesket i artikkelen «Encyclopédie» i *Encyclopedien*:

Hvis mennesket eller dette tenkende og observerende vesenet forsvinner fra jordas overflate, vil naturens bevegende og sublime forestilling være en trist og stille scene. Universet er taust, stillheten og natten vil overta. Alt vil endres til en enorm ensomhet hvor de ikke-observerte fenomenene vil stå i mørke og taushet.¹⁰

Opplysningsfilosofene tok til seg ideer som Descartes proklamerte for, som at fornuften var autonom og at man skulle tvile på nedarvet kunnskap og ikke betrakte for eksempel Bibelen som en bok med ubetvilelige sannheter.

Mange av opplysningsfilosofene gikk imidlertid bort fra andre deler av Descartes' filosofi, som at vi har medfødte forestillinger om et fullkomment vesen, logikkens regler og matematiske begreper, som Gud har lagt i oss. De mente heller, som John Locke først påsto i *Essay Concerning Human Understanding* (1690), at menneskesinnet var som en blank tavle

⁶ Descartes, René. *A Discourse on the Method. A new translation by Ian Maclean*. (Translated by Ian MacLean. Oxford World's Classics. Oxford: Oxford University Press, 2006), Part Four.

⁷ Descartes, René. *A Discourse on the Method. A new translation by Ian Maclean*, Part Four

⁸ Descartes, René. *A Discourse on the Method. A new translation by Ian Maclean*, Part One: 2.

⁹ Condorcet, Antoine-Nicolas De. *Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind*. (London: Weidenfeld and Nicolson, 1955), 64.

¹⁰ Krefting, *Vestens idéhistorie, bind 3, Modernitetens fødsel. 1600–1800*, 76.

(*tabula rasa*), som fylles inn etter hvert som vi mottar sanseintrykk.¹¹ Det finnes ikke noe i fornuften som ikke først har vært i sansene, hevdet Locke.¹² Lockes filosofi ble på grunn av dette populær fordi, om det var sant at menneskesinnet opprinnelig er som en blank tavle, stemmer ikke det kristne doktrine om arvesynden som innebærer at alle mennesker er født syndige.¹³ Om menneskesinnet er som en blank tavle, er mennesket nemlig ikke født syndig, det er heller et dårlig miljø, feil oppdragelse og dårlig utdanning som er årsaken til menneskenaturens mørkere sider.

Drømmen om frihet, likhet og velstand

Lockes filosofi får også praktiske konsekvenser, da man kan tolke det dithen at «blank tavle» innebærer at man ved å endre omgivelsene mennesker lever i, kan gjøre menneskenaturen bedre og skape samfunn hvor mennesker lever i harmoni og fred med hverandre.¹⁴ Denne tanken om et mulig framskritt er også forenlig med de store endringene i verdensbildet som den vitenskapelige revolusjonen medførte, som nødvendigvis måtte føre til et behov for å revidere hva mennesket er og hvilken plass det har i verden. Om hele universet skulle vise seg å være deterministisk ordnet og styrt av noen ganske få, fundamentale lover som kunne uttrykkes matematisk, og om det stemte at urverket var en passende metafor¹⁵ kunne man ikke da likeså godt anta at også menneskets atferd skulle kunne predikeres og formes om man kjente «naturlovene» for menneskelig atferd?

The sole foundation for belief in the natural sciences is this idea, that the general laws directing the phenomena of the universe, known or unknown, are necessary and constant. Why should this principle be any less true for the development of the intellectual and moral faculties of man than for the other operations of nature?¹⁶

Condorcet hadde tro på at mennesket kunne formes og at man ved hjelp av fornuften kunne ta kontroll over denne omformingsprosessen og målrettet styre menneskehetens utvikling i en mer positiv retning, men for at dette skulle være mulig, måtte fornuften frigjøres slik at den kunne anvendes til dette formålet.¹⁷ Også den tyske opplysningsfilosofen

¹¹ Perry, Marvin. *Western Civilization, a Brief History*. (Cengage Learning, 2014), 248.

¹² Locke, John. *An Essay concerning Human Understanding. In Four Books. Written by John Locke, Gent.* 19th ed. Vol. 1. (Dublin: Printed by and for W. Sleater, H. Chamberlaine, and J. Potts, 1786), Book II: 23.

¹³ Perry, Marvin. *Western Civilization, a Brief History*, 248.

¹⁴ Perry, Marvin. *Western Civilization, a Brief History*, 248.

¹⁵ Liedman, Sven-Eric. *I skyggen av fremtiden*. (Dreyer Forlag, 2013), Kap. 1.

¹⁶ Condorcet, Antoine-Nicolas De. *Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind*, 173.

¹⁷ Condorcet, Antoine-Nicolas De. *Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind*, 199-201

Immanuel Kant hevdet at selv en flokk egoistiske djevler var i stand til å etablere en stat hvor harmoni og fred hersket, bare de var utstyrt med fornuft og anvendte denne fornuften.¹⁸

Dette var en sekulær form for framtidsoptimisme de andre opplysningsfilosofene delte med Condorcet og Kant, hvor man så for seg at fremtidens samfunn ville være preget av likhet, toleranse, samt materiell og sosial velstand bare fornuften ble frigjort slik at opplysningen kunne begynne.¹⁹ Opplysningstenkerne var hovedsakelig opptatt av frigjøring i den forstand at de ønsket å finne fram til hvordan man kunne forhindre at autoritetene misbrukte sin makt, men hvilken form for styresett folk levde under, om det for eksempel burde være monarki eller republikk, var de mindre opptatt av.²⁰

Siden kristendommen har en åpenbaringslære, måtte nødvendigvis kirkenes autoriteter finne det problematisk at opplysningsfilosofene hevdet at den frie fornuften, med veiledning av sanseerfaringen, alene var tilstrekkelig for å kunne utrette mye positivt for menneskeheten uten veiledning av troen eller prestene.²¹ De nye tankestrømningene som kjennetegnet opplysningstiden kom også i konflikt med verdslige makter, for 1700-tallet var fremdeles en periode hvor det enevelde monarkiet var den dominerende styreform.²²

Nå må man imidlertid ikke glemme at samtidens politiske situasjon nok også formet ideene til opplysningsfilosofene om forholdet mellom individ og samfunn. Opplysningsfilosofenes opptatthet av borgerlige friheter ledet nemlig ikke til noen omfavnelser av demokratiet som styreform, for de hadde ofte liten tiltro til massene og ideen om det opplyste enevelde var derfor populær.²³ Kant er, med det han skriver i *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung* (1784) et eksempel på opplysningsfilosofene ikke nødvendigvis var ute etter noen omveltning av sin samtids makthierarkier:

Gjennom en revolusjon vil det kanskje komme i stand et bortfall av personlig despotisme og vinningssyk eller herskesyke undertrykkelse, men aldri en sann reform av tenkemåten. Derimot vil nye fordommer, like så vel som de gamle, tjene som ledetråd for den store tankeløse hopen.²⁴

Kant skiller mellom en offentlig og privat bruk av fornuften. En lærd person bør få ytre seg offentlig ifølge Kant, men han så også nødvendigheten av de dominerende makthierarkiene for å opprettholde fred og orden:

¹⁸ Kant, Immanuel. *Den evige fred*. (Thorleif Dahls kulturbibliotek, Oslo 2002), 34.

¹⁹ Krefting, *Vestens idéhistorie, bind 3, Modernitetens fødsel. 1600–1800*, Kap. 9.

²⁰ Perry, Marvin. *Western Civilization, a Brief History*, 248.

²¹ Goldmann, Lucien. *The Philosophy of the Enlightenment (Routledge Revivals): The Christian Burgess and the Enlightenment*. (Routledge, 2009), 3.

²² Krefting, *Vestens idéhistorie, bind 3, Modernitetens fødsel. 1600–1800*, Kap. 4.

²³ Perry, Marvin. *Western Civilization, a Brief History*, 244.

²⁴ Kant, Immanuel. "Svar på spørsmålet: Hva er opplysning" i *Opplysning Og Kors*, (Thorleif Dahls Kulturbibliotek. Oslo: Aschehoug, 2003), 211.

Nå er det i enkelte oppgaver som gjelder fellesskapets interesser, nødvendig med en viss mekanisme der noen medlemmer av fellesskapet må forholde seg passive for gjennom en kunstig enstemmighet å bli dirigert mot offentlige formål av regjeringen eller i det minste å bli avskåret fra å ødelegge disse formålene. Her er det nå riktignok ikke tillatt å resonnerer. Man må tvert imot adlyde.²⁵

Dette til tross: opplysningsfilosofene ønsket fremdeles at verden skulle endres, det var bare at endringen ikke skulle skje på bekostning av en samhørighetsfølelse. Det nye og spesielle med framskrittsprosessen opplysningsfilosofene beskrev var at den ble uttrykt som et overordnet mål som skulle forbinde alle mennesker, den var noe som angikk alle og som skulle gjøres i fellesskap.²⁶ Denne kollektivistiske innstillingen kom til uttrykk i den vitenskapelige offentligheten som også er blitt stående som et kjennetegn på opplysningstiden.

Akademier og vitenskapelige selskaper med fokus på empirisk vitenskapelig arbeid, publikasjoner av tidsskrifter og møtene som ble arrangert i salongene, hvor lærde kunne møtes for å debattere, ble viktige arenaer.²⁷

Debatten rundt opplysningsprosjektet

Opplysningsprosjektet, hvor målet var det stadige framskrittet, gjenspeiler også en tro på at vitenskapen, moralen og kunsten ville virke sammen i et harmonisk samspill til det beste for menneskeheten.²⁸ Sagt på en annen måte handlet opplysningsprosjektet om foreningen av det idéhistorikeren Sven-Eric Liedman kaller hard og myk opplysning. Den harde opplysningen kalles hard fordi den kan fortsette ufortrødent når den først har kommet i gang og innebefatter store deler av naturvitenskapen, teknologien og økonomien,²⁹ altså dreier denne siden ved opplysningsprosjektet seg om det som kan oppnås ved bruk av den instrumentelle fornuften og om endringer av de materielle forholdene. Den myke opplysningen handler om ting som lykke, demokrati, følelser, oppdragelse, likhet og toleranse.

Condorcet så som sagt for seg at utviklingen innen den eksakte vitenskapen ville lære oss å handle riktig, hvor fremskritt innen naturvitenskapen ville medføre fremskritt innen etikken.³⁰ Kant skilte derimot mellom utviklingen innen den eksakte vitenskapen, som gir teoretisk kunnskap og gir en teoretisk-teknologisk utvikling, og praktisk kunnskap som vil

²⁵ Kant, Immanuel. "Svar på spørsmålet: Hva er opplysning", 212.

²⁶ Liedman, *I skyggen av fremtiden*, 470.

²⁷ Krefting, *Vestens idéhistorie, bind 3, Modernitetens fødsel. 1600–1800*, Kap. 2.

²⁸ Liedman, *I skyggen av fremtiden*, 20.

²⁹ Liedman, *I skyggen av fremtiden*, 28.

³⁰ Condorcet. *Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind*.

føre til en moralsk politisk utvikling.³¹ Han mente det var et radikalt skille mellom disse to formene for kunnskap, selv om han ønsket seg en utvikling innen begge kunnskapsfeltene.³²

De skotske opplysningsfilosofene David Hume og Adam Smith var ikke enige med hverken Condorcet eller Hume angående mekanismene som ville forårsake at menneskeheten skulle oppnå framskritt. Smith og Hume fokuserte på historien, og mente at alle mennesker var grunnleggende like og derfor ville gjennomgå samme utviklingstrinn, hvor man gradvis ble mer dannet, eller fikk bedre sedvaner. De mente at bestemte opptredener eller handlingsmønstre av naturlige årsaker ville bli forsterket fordi de var fordelaktige for mennesket når det skulle leve i felleskap.³³ De beste samfunnene er de som har klart seg fordi de har en høyere grad av dannethet, *civilized manners*. I Humes essay *Of the Standard of Taste* (1757)³⁴ kommer ideen om dannethet til uttrykk når han diskuterer den forfinede smakssansen. Den dannede skulle kunne litt om mange temaer, blant annet ha greie på kunst.³⁵ Hume hevder i dette essayet at vi ikke har noen evige aprioriske kriterier for å bedømme om kunst er vakker. Isteden er det sånn at reglene for hva som er god estetisk smak skapes intersubjektivt, og er avhengig av øvelse. Den gode eller forfinede smak er heller ikke noe som er jevnt fordelt. Menneskehetens framskritt med stadig bedre levekår preget av frihet, lykke og toleranse forårsakes ikke av at en medfødt innsikt om det høyeste gode vekkes til live når mennesket blir myndige og må bruke sin praktiske fornuft, slik som Kant mente eller høyere vitenskapelige innsikter, slik som Condorcet hevdet,³⁶ men bedre sedvaner.

Det var imidlertid ikke alle som delte troen på framskrittet og opplysning var noe positivt. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) hevdet for eksempel at mennesket var blitt ødelagt av samfunnet. Opplysnings- og siviliseringsprosessen var ifølge Rousseau ikke noe utelukkende positivt. Rousseau hevdet i sin første prisoppgave *Discours sur les sciences et les arts* (1750) at selv om man riktignok kunne snakke om framskritt innen kunsten og vitenskapen, fantes det ingen framskritt på moralens område, for menneskets sjel er ifølge Rousseau fremdeles fylt med samfunnsnedbrytende følelser som misunnelse, forræderi og hat.³⁷ I en av de andre prisoppgavene hans, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1755) med den norske tittelen *Om ulikheten mellom*

³¹ Liedman, *I skyggen av fremtiden*, 24.

³² Liedman, *I skyggen av fremtiden*, 24.

³³ Liedman, *I skyggen av fremtiden*, 24.

³⁴ Hume, David. *Selected essays*. (Oxford University Press, 2008), 133-154.

³⁵ Krefting, *Vestens idéhistorie, bind 3, Modernitetens fødsel. 1600–1800*, Kap. 7.

³⁶ Liedman, *I skyggen av fremtiden*, 24.

³⁷ Rousseau, Jean Jaques. *Discourse on the science an the arts (first discourse) and Polemics, i The Collected Writings of Rousseau*, vol. 2, oversatt av Roger D. Masters. (London, University Press New England, 1992), 6.

*menneskene, dens opprinnelse og grunnlag*³⁸ argumenterer Rousseau for at siviliseringsprosessen, med den private eiendomsretten og arbeidsdelingen som resultat, er kilden til vår egoisme og grådighet. Her fremlegger Rousseau, riktignok kun som et tankeeksperiment, teorien om at mennesker opprinnelig levde i en utilstand hvor de kun befant seg i øyeblikket, de var ikke selvbevisste, var asosiale og selvstendige, og ingen led på grunn av alle ondene sivilisasjonen innebærer, som grådighet, egoisme og økende ulikhet.

Rousseaus ideer var utypiske, for de fleste opplysningsfilosofene så for seg at mennesker hadde en naturlig tilbøyelighet til sosialt samkvem, og det var bred enighet om at denne sosiabiliteten var positivt.³⁹ Om det fremdeles fantes samfunnsmessige problemer, var det fordi siviliseringsprosessen enda ikke var kommet langt nok. Hume gir blant annet uttrykk for at utviklingen i retning av markedsøkonomi og internasjonal handel er positivt og er imot den merkantilistiske og proteksjonistiske økonomiske politikken mange stater på 1700 tallet førte.⁴⁰ Kant ønsker også at siviliseringsprosessen skal fortsette. I *Zum ewigen Frieden* (1795) argumenterer han for at en evig fred kun er mulig om man danner en føderasjon av frie stater, et slags globalt fredsforbund som blant annet gjør det lettere for folk å fritt ferdes rundt i verden. Et globalt handelsmarked hvor folk møttes ville gi mennesker fra forskjellige kulturer økt forståelse for hverandre, mente Kant.⁴¹ På bakgrunn av dette kunne man hevde at Rousseaus ideer ikke egentlig er representative for opplysningstiden, og dette kan stemme om man kun ser på konklusjonene han trekker, men problemstillingene Rousseau er opptatt av er allikevel klart typiske for opplysningstiden. Rousseaus målsetning var den samme som hos de andre opplysningsfilosofene: å finne ut hvordan man skulle få gode samfunnsborgere som bidro til samfunnsfellesskapet.

³⁸ Rousseau, Jean Jaques. *Om ulikheten mellom menneskene - dens opprinnelse og grunnlag*. oversatt av A. Aarnes. Thorleif Dahls kulturbibliotek, Oslo 1995.

³⁹ Krefting, *Vestens idéhistorie, bind 3, Modernitetens fødsel. 1600–1800*, 260.

⁴⁰ Hume, David. *Selected essays*, 188-203.

⁴¹ Kant, Immanuel. *Den evige fred*, 28-30.

Så hva er opplysningstiden egentlig?

Oppsummert kan man si at ideen individet sto sentralt i epoken opplysningstiden. Den overordnede ideen ser allikevel ut til å ha vært framskrittet, og ideen individet var på grunn av dette nært tilknyttet ideen samfunnet. Om man skulle velge et ord for å beskrive opplysningstiden, ville nok «framtidsoptimisme» være det mest naturlige valget.

Vi har sett hvordan ulike ideer, som den autonome fornuften, framskrittet og samfunnet, er relaterte og ikke kan forstås adskilt fra hverandre. Noe tilsvarende kan vi si om opplysningstiden som epoke, den kan ikke forstås i et vakuum: opplysningstiden er, som alle epoker, en reaksjon på tidligere epoker. Spitzer har kanskje rett i at epokebegrepet har noe for seg⁴² til tross for at det, som Lovejoy påpeker,⁴³ har vist seg å være vanskelig for idéhistoriskere å konkretisere hva som er kjennetegnene på en spesifikk epoke. At enhver epoke har en særegen *Zeitgeist*, som man må forstå for å få en dypere forståelse for innholdet i enkeltideene, slik som Spitzer hevder,⁴⁴ går det an å argumentere for. Opplysningstidens tidsånd, kjennetegnet av framtidsoptimisme, kan forstås som et resultat av det dynamiske samspillet mellom de ulike ideene som kjennetegnet opplysningstiden. Trolig vil man få manglende forståelse for tankestrømningene som har vært om man kun ser på enkeltideene adskilt, som uforanderlige grunnstoffer.

⁴² Spitzer, Leo, «*Geistesgeschichte vs. History of Ideas as Applied to Hitlerism*», *Journal of the History of Ideas*, vol 5, no 2 (1944), 191–203.

⁴³ Lovejoy, Arthur O. “Reply to Professor Spitzer”, *Journal of the History of Ideas*, vol 5, no 2 (1944), 204–219.

⁴⁴ Spitzer, Leo, «*Geistesgeschichte vs. History of Ideas as Applied to Hitlerism*», *Journal of the History of Ideas*, vol 5, no 2 (1944), 191–203.

Litteraturliste

- Condorcet, Antoine-Nicolas De. *Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1955.
- d'Alembert, Jean-Baptiste le Rond. "Preliminary Discourse." *The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert Collaborative Translation Project*. Translated by Richard N. Schwab and Walter E. Rex. Ann Arbor: Michigan Publishing, University of Michigan Library, 2009.
Lest 4. juni 2019.
<http://hdl.handle.net/2027/spo.did2222.0001.083>
- Descartes, René. *A Discourse on the Method. A new translation by Ian MacLean*. Translated by Ian Maclean. Oxford World's Classics. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Diderot, Denis. "Encyclopedia." *The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert Collaborative Translation Project*. Translated by Philip Stewart. Ann Arbor: Michigan Publishing, University of Michigan Library, 2002.
- Goldmann, Lucien. *The Philosophy of the Enlightenment (Routledge Revivals): The Christian Burgess and the Enlightenment*. Routledge, 2009.
- Hume, David. *Selected essays*. Oxford University Press, 2008.
- Kant, Immanuel. "Svar på spørsmålet: Hva er opplysning", i Hamann, Johann Georg, Øystein Skar, Det Norske Akademi for Språk Og Litteratur, and Fondet for Thorleif Dahls Kulturbibliotek. *Opplysning Og Kors*. Thorleif Dahls Kulturbibliotek. Oslo: Aschehoug I Samarbeid Med Fondet for Thorleif Dahls Kulturbibliotek Og Det Norske Akademi for Sprog Og Litteratur, 2003.
- Kant, Immanuel. *Den evige fred*. Thorleif Dahls kulturbibliotek, Oslo 2002.
- Krefting, Ellen. *Vestens idéhistorie, bind 3, Modernitetens fødsel. 1600–1800*, Cappelen Damm Akademisk, 2012.
- Liedman, Sven-Eric. *I skyggen av fremtiden*. Dreyer Forlag, 2013.
- Locke, John. *An Essay concerning Human Understanding. In Four Books. Written by John Locke, Gent.* 19th ed. Vol. 1. Dublin: Printed by and for W. Sleater, H. Chamberlaine, and J. Potts, 1786.
- Lovejoy, Arthur O. "Reply to Professor Spitzer", *Journal of the History of Ideas*, vol 5, no 2 (1944), 204–219
- Rousseau, Jean Jaques. *Om ulikheten mellom menneskene - dens opprinnelse og grunnlag*. oversatt av A. Aarnes. Thorleif Dahls kulturbibliotek, Oslo 1995.
- Schmidt, James. «What Enlightenment Project?.» *Political theory* 28.6 (2000): 734-757.
- Spitzer, Leo, «Geistesgeschichte vs. History of Ideas as Applied to Hitlerism», *Journal of the History of Ideas*, vol 5, no 2 (1944), 191–203
- Perry, Marvin. *Western Civilization, a Brief History*. Cengage Learning, 2014
- Rousseau, Jean Jaques. *Discourse on the science an the arts (first discourse) and Polemics, i The Collected Writings of Rousseau*, vol. 2, oversatt av Roger D. Masters. London, University Press New England, 1992.